

УДК 821.161.1С – 1.09:82.02
Ю

Олена ЮФЕРЕВА

СИНТЕТИЧНИЙ ЖАНР У КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ ОРГАНІЧНОЇ ЦІЛІСНОСТІ

У статті окреслено зміст поняття «синтетичний жанр»; з'ясовано механізми його постання у контексті потрактування їх авторами сучасних літературознавчих розвідок. У ній актуалізовано також категорію «органічна цілісність»; окреслено її визначальні ознаки у стосунку до проблеми жанрової конвергенції.

Ключові слова: синтез, органічна цілісність, жанр, еволюція, художнє ціле.

Поняття «синтетичний жанр» у сучасному вітчизняному й закордонному літературознавстві викликає чималий інтерес, оскільки відображає напрямки розвитку літератури, пов'язані з процесами внутрішньолітературного синтезу. Протягом ХХ століття це поняття неодноразово було об'єктом різнопланового вивчення. Тенденція до досягнення художнього твору й літератури як цілісності, утворюваної дією складних неодновимірних механізмів, слугує вагомим стимулом до вироблення нових методологічних засад дослідження літературних синтетичних зсувів. Розмірковуючи про ланки взаємодії у системі культури, І.М. Дзюба вказує на відкритість літератури, пронизану історично витвореними гібридними жанрами, її розвинуту «здатність озиватися глибинами на глибини, сягати однією мистецькою мовою другої» [3, 580]. Попри традиційність такого питання, зазначає філолог, взаємне проникнення принципів мислення різних видів мистецтва ще потребує спеціальних досліджень. У коло цієї широкої проблеми входять і питання набуття літературою такої відкритості,

формування внутрішньої необхідності до засвоєння інших сфер і відповідних формально-змістових можливостей, відображених, зокрема, у процесах внутрішньожанрових перетворень.

Зосередження на теоретичних питаннях розгортання жанрово-родового синтезу невід'ємно пов'язане з усвідомленням характеру співвідношення жанрових трансформацій, спонукуваних змінами принципів світобачення, з еволюційними тенденціями культурно-історичної епохи. Розробка цих великих проблем тримається на концепціях найавторитетніших філологів ХХ століття, які виявили й обґрунтували безперервність видозмін жанру, що дає підстави судити про нього як про «тривалу сталість» (Р.Т. Гром'як [2]). Дослідницькі зусилля спрямовано на наукове моделювання процесів розвитку складних жанрових утворень, заснованих на взаємопогодженні диференціації та злиття форм (М. Епштейн [4], М. О.В. Зирянов [6], О.Ф. Ладохіна [7]), на пізнання принципів жанрово-родового синтезу, пов'язаних з виявом «органічної» структури (Ю.В. Шатін [18], Ж.-М. Шеффер [19]). Слово «органічний» у цьому контексті виникає не випадково. У ньому закладене розуміння складності, унікальності, особливої співвіднесеності протилежностей у художньому цілому, воно увиразнює необхідність з'ясування характеру наступності, установлення взаємозв'язку між попереднім художнім досвідом та індивідуальним, авторським. Відповідно органічна цілісність мислиться як урівноважувальне і поєднувальне начало між сталістю й мінливістю у природі жанру нового часу.

Однак широке семантичне поле поняття «органічний» досі не набуло упорядкованого і систематизованого висвітлення. Окрім того, дефініція жанру як органічної цілісності в багатьох працях з літературознавства має, на наш погляд, дещо декларативний характер і потребує ґрунтовного дослідження. У пропонованій статті ставимо за мету, по-перше, окреслити найважливіші напрями сучасного розвитку поняття «органічний», по-друге, розглянути явище синтетичного жанру крізь призму органічної цілісності як особливої системної організації художнього твору.

У літературознавстві поняття «органічний» конкретизується у кількох значеннях. По-перше, цю лексему

можна долучити до своєрідних наукових метафор, що мають на меті увиразнити особливу цілісність складних жанрових утворень, а також естетичну значущість аналізованого тексту або групи текстів. Стосовно окресленого значення лексеми, Р. Інгарденне без скептицизму зауважував: «Твір у цьому випадку набуває єдиного характеру, єдиного якісного колориту, в основі якого – гама тісно пов'язаних між собою якісних моментів. Дехто з дослідників наголошує на «органічній» будові твору (важко сказати, наскільки це правильно)» [5, 104]. Невпевненість дослідника спричинена поєднанням в одному терміні різних, навіть полярних, підходів до об'єкту дослідження, але така суперечливість, як виявляється, відображає принципові проблеми вивчення літературного твору, наприклад, у жанровому аспекті.

По-друге, утілення в лексемі «органічний» «орієнтації на біологічну органіку еволюції» [9, 54] означає наголос на природному, гармонійному розвитку художньої організації. Такий підхід дослідники фіксують уже в наукових працях О.М. Веселовського. Побіжно проведемо паралель із західноєвропейським літературознавством, а саме з пошуками у сфері жанрології, здійснюваними в «біологічному» напрямі. Витоки «органіцизму» в жанрології, на думку французького дослідника Ж.-М. Шеффера, сягають теорії Аристотеля, який біологічну парадигму поєднав з есенціоналістською настановою, що врешті-решт призвело до внутрішньої суперечливості тверджень, нерозрізнення важливих теоретичних аспектів, і стосовно жанрової еволюції також [19, 22 – 23].

По-третє, лексема «органічний» характеризує методологічний напрям у літературознавстві, зокрема російському, сформовану під впливом «органічної» критики Ап. Григор'єва, якого вважають російським предтечею філософії А. Бергсона. «Організм» у цій теорії збігається з особливими формами організації, шлях до пізнання яких було прокладено у шеллінгіанстві. До «органічного» літературознавства долучаються розробки філологів початку ХХ ст., що згодом зазнають ідеологічних утисків, – П.М. Сакуліна, В.Ф. Переверзева, Г.М. Поспелова. Сьогодні їхні ідеї переросли у так звану «органічну» поетику [13].

Науковий інтерес до «органічних» єдностей не згасає і сьогодні. Він актуалізується у дослідженнях інтермедіальних зв'язків, жанрово-родових взаємодій. Із застосуванням нових методологічних підходів проблема «органічної» єдності набуває ширшої, міждисциплінарної, інтерпретації. Показовою у цьому сенсі є докторська дисертація С.М. Луцак, де цей аспект осмислено в контексті рецептивного процесу. У підрозділі «Органічна єдність – домінантна «логіка» синергетичного моделювання естетичного сприйняття» українська дослідниця виходить із визначення Г. Ріда, котрий уважав, що «органічна єдність твору є, з одного боку, результатом його походження (як і всіх явищ світу), а з другого, – «функцією сприймання» [8, 23]. С.М. Луцак ув'язує поняття «органічна» єдність з механізмами «динамічної рівноваги», які уможливають естетичну комунікацію.

Отже, поняття «органічний» немає сталого визначення. Воно перебуває на стадії активної дослідницької рефлексії, на перехресті різних методологічних підходів до аналізу системи художнього висловлення, але, як закорінене в глибинну філософсько-культурну традицію, має величезний евристичний потенціал для вирішення нагальних проблем літературознавства, зокрема проблеми жанру як динамічної єдності.

Термін «синтетичний» жанр, попри широке використання і визнання сучасними літературознавцями його методологічної плідності, досі відзначається нечіткою і мінливою дефініцією. Серед основних причин обережного ставлення вчених до поняття синтетичного жанру треба назвати не досить чітке розмежування так званих ідіожанрів і синтетичних утворень, що має наслідком тотальне стирання жанрових меж, нівеляцію жанру як такого. Саме тому авторитетні дослідники у сфері жанрології, зокрема Л.В. Чернець, І.К. Кузьмичов, Н.Д. Тамарченко, застерігають від апологетичного використання поняття «синтетичний», що спричиняє, з одного боку, втрату диференційних ознак самого явища, а з другого, – змішування істотних жанрологічних категорій.

Спостереження в певному жанрі ознак розвитку, відображення у творі самотності індивідуального світовідчуття отримує характеристику унікальної художньої

єдності, але найчастіше позбавляє глибинні жанрові зрушення впливовості. Водночас зуніфіковане визначення, скажімо, позажанрового ліричного утворення, зумовлене інтенсивністю взаємопроникнення форм на різних рівнях, теж акцентує на змінному, віддаляючись від сталості змістової основи. Синтетичний жанр, на відміну від сумативних явищ, а також синтезу форм, в якому кожна з частин певною мірою зберігає свою самостійність, постає як формально-змістова єдність, що вирізняється специфічними рисами, своєрідною організацією частин – жанрових елементів – у художньому цілому.

Термін «синтетичний» жанр у розумінні родового й жанрового поєднання конкурує з суміжними поняттями – «синкретичний», «змішаний» та «перехідний», але має перевагу у використанні, на чому наголошують сучасні автори (О.В. Зирянов [6], О.Ф. Ладохіна [7], М.І. Нікола [11], О. Тищенко [16]). Він видається більш вдалим на тлі протиставлення синкретичних і синтетичних явищ у культурних процесах, які відображають системні опозиції статичності й динаміки, регульованості й хаотичності. Отже, для осмислення жанрових явищ суттєвий не тільки очевидний фактор «стику» елементів, але й внутрішні особливості перетворення художньої цілісності, що потребує актуалізацію складніших механізмів жанрової взаємодії.

Тісно пов'язане з вивченням еволюційних процесів жанру поняття «органічна» цілісність знаменує вершинні досягнення його розвитку. Жанровий синтез, з'ява синтетичних жанрових організацій, термінологічно ще не окреслених, засвідчують посилення розбіжностей і з'яву досі невідомих властивостей. Нові принципи художньої діяльності, пише В.І. Тюпа, зумовлені якісним стрибком творчої рефлексії. Однак чергова парадигма не в змозі скасувати попередньо освоєного: «гіпертрофуючи знову відкрите, вона лише відсуває на задній план (дезактуалізує) те, що домінувало на попередній стадії й буде акумульовано наступними» [17, 68]. Отож важливо, як співіснує нове і «колишнє» (різні жанрові компоненти), як організує себе нова цілісність, як вона співвідноситься з традиційними рисами жанру, з його стабільністю, повторюваністю.

Міркуючи про художню цілісність, М.М. Гіршман пише про «кульмінації стильового вираження цілісності», у яких інтенсивність кореляцій цілого й частин виявлена найбільш гостро. Нам видається плідною ідея філолога про «визначальну точку» як про «внутрішнє джерело саморозвитку художнього цілого» [2, 74]. У концепції О.В. Зирянова позначення векторів жанроутворювальних процесів призводить до виокремлення шляхів трансформації традиційних жанрів «за рахунок актуалізації в жанровій структурі одного твору «пам'яті» (архаїчних ознак) різних жанрів» [6, 82]. Ю.В. Шатін обстоює подібні до наведених думки: первнем жанрового розвитку, «клітинкою» нового типу цілісності, що містить у собі певну програму розгортання, наприклад, у віршованих текстах, є змістова структура. Концепція «визначальної точки», вихідної єдності – найбільш стійкого аспекту, що регулює художню структуру, – сягає ідей філософії І. Канта, філософських уявлень про цілісність не як взаємодію частин, а як первісну єдність, здатну до породження частини з цілого.

Багатоликість синтезу, на відміну від складності інших інтеграційних процесів, виявляє себе у певній непрозорості, однорідності нової художньої цілісності, у різних гранях якої віднаходимо непередбачену побудову внутрішніх відношень. Органічність синтезу – визначення, на якому припиняється подальша пошукова робота багатьох дослідників, – виникає як результат усвідомлення своєрідної ненавмисності його здійснення. Пояснення художніх синтетичних структур у контексті холістських концепцій, що встановлюють паралель між ними й організмом, а не механізмом у деяких своїх положеннях, як видається, не втрачає пояснювальної сили. Не випадково усі міркування про синтетичні тенденції зводяться до посилення на вихідний предмет, що відновлюють значущість «єдиного» в русі до відновлення. Цей аспект синтезу виникає не тільки в літературознавчих працях, але також діагностується в дослідженнях мистецтвознавчої та культурологічної проблематики. В одній із праць, пов'язаних із синергетичною методологією, запропоновано статистичний, рівневий і динамічний методи освоєння складних систем. У межах останнього з вищезгаданих методів описано складну динаміку,

окреслювану полісемантичним теоретичним оксюмороном «складність простоти» [14, 48]. Її суть полягає в з'ясуванні поведінки простих об'єктів [14, 48], їхнього розвитку й ускладнення, що виходить із цілого, заданого єдиного. Таким чином трохи приглушується антитетичність понять «складність» і «гармонія», у яких актуалізовано різну будову і спосіб утворення художнього твору, які, однак, рівною мірою належать до процесу синтезу. Ілюстрацією цієї тези на матеріалі літератури може стати «Пиковая дама» О.С. Пушкіна – твір, що становить собою найскладнішу композицію стилів, організовану неповторно-індивідуальним шляхом [10, 332]. Автор цієї точної оцінки, О.В. Михайлов, відзначає: О.С. Пушкіну вдалося зробити так, щоб складність поєднання анекдотичного й трагічного стала простотою, яка провіщає зростання стилю. Отже, простота – «підсумок довгого шляху письменницького слова через життя в його складності» [10, 326].

Ідея простоти складності формує своєрідну «оптику», через яку погляд на розвиток і подолання суперечностей формує новий рівень у вирішенні проблеми синтетичної єдності, що спирається на концепцію цілісності. О.І. Пігалев у монографії «Культура как целостность (методологические аспекты)», аналізуючи співвідношення діалектичних суперечностей у розвитку культури, резюмує: «Принциповою особливістю органічних цілісностей є наявність різноякісних зв'язків між елементами... Органічна цілісність, на відміну від механічної цілісності, характеризується тим, що не її частини визначають ціле, а саме ціле, будучи динамічним процесом, породжує й відтворює частини, необхідні для його існування» [12, 43]. Ці висновки увиразнюють значення динамічного процесу у ствердженні й розвитку цілісності, заперечують схематизацію синтетичної структури.

Методологія вивчення цілісності тісно пов'язана з аналізом діалектично протилежних структур, що мають універсальний характер. Уявлення про їхню організацію, які вплинули на велику кількість сучасних досліджень щодо інтеграції й цілісності, переконують, що не завжди коректно виводити складні системи з елементів, поєднаних у цілому. Вихідні методологічні уявлення цілісності спираються на

положення про взаємну погодженість множинності та єдності, у якому жодне із цих понять не може бути абсолютним.

Слід, однак, відзначити, що внутрішній розвиток, діалог форм у жанровій системі реалізується через суперечності, заперечення, і це добре відомо. Але у цьому аспекті останнім часом все активніше розгортається концепція «самозаперечення» як найсильнішого імпульсу до розвитку. Так, аналізуючи характер зіткнення нового й архаїчного в межах жанроутворювальних процесів, Ю.В. Шатін доходить висновку про те, що проникнення в текст ознак колишніх жанрів і їхнє подолання є чинником з'яви унікальної цілісності [18, 9]. Складність органічної цілісності, каже вчений, полягає в реалізації й одночасному запереченні жанрових законів.

Органічна цілісність як етап у розвитку жанру формує засоби, за допомогою яких жанр сам себе заперечує, виштовхуючи до нових рівнів і можливостей. Саме ця ідея найплідніша в дослідженні різних жанрів. Наприкінці 80-х рр. вийшла друком стаття М. Епштейна, у якій есе досліджувано як «вільний» жанр і названо ознаки, переконливі своєю «плинністю», невизначеністю, що адекватно предмету вивчення. Нагадаємо, що принципи саморозвитку жанру літературознавець убачав у непереривному процесі жанротворення: «...у есеїста з кожним пасажом наново утворюються самі критерії, кожна система, ледве з'явившись, має сама себе зруйнувати – інакше зруйнується власне есе» [4, 15]. Есе постійно переступає межі різних способів пізнання світу, утворюючи динамічну основу. Теза про постійність пошуку жанрової сутності як жанротворчий принцип перегукується з «самокритичністю» роману у витлумаченні М. Бахтіна, з «себе-достатнім універсумом» Ю.М. Лотмана, з жанровою нестабільністю європейських постструктуралістських досліджень.

Заперечувальний механізм жанру, вироблення власного «іншого» і його зняття розкривається у праці І.П. Смирнова «Олітературений час. (Гіпо)теорія літературних жанрів». Розмірковуючи про жанр роману, дослідник стверджує: «Роман як інолітературний мінімум не тільки критикує і висміює канонічні жанри, але й доволі з позитивним пафосом інтегрує їх у своєму корпусі...» [15, 180]. Акцентуація думки, що

дистанційність і співучасть «іншого» з жанровою матрицею здійснюється без насилля, без радикального зламу, суголосна з висновками вчених, які досліджували специфіку органічної цілісності.

Теза про створення цілісності на основі протиріччя жанрового й індивідуально-родового принципів організації художнього цілого послідовно розгортається у працях М.М. Гіршмана. Виділення й виокремлення наявних художніх єдностей і перетворення їх у нове ціле – синтетичний процес виникнення нової цілісності, у результаті якого «особистісний світ і виділяється як елемент із жанрового цілого, і водночас містить у собі досі самостійні жанри, трансформовані відповідно до нового системоутворювального принципу» [2, 177]. У роботах ученого підкреслено важливий аспект: виникнення цілісності – це «обов'язковий розвиток, не просто від частини до цілого, а вільне становлення» [2, 76].

Отже, органічна цілісність – це особлива організація художнього цілого, що вирізняється динамічністю, відкритістю, рухливою внутрішньою системою, здатною до саморозвитку. Синтетичний жанр – це утворення, що часто розвивається без підтримки традиційного жанрового канону. У дослідженнях художньої цілісності, її значення для розвитку літератури нового часу переконливо показано взаємозв'язок між становленням органічної цілісності та закономірностями трансформації жанрової системи. Спрямованість на жанрові інновації, тобто художні форми, у яких реалізовується новий стан, – найважливіша передумова постання синтетичних жанрів. З погляду літературної еволюції вони керовані цим напрямом. Засновані на синтетичних процесах, вони забезпечують з'єднання наявних жанрових форм у контексті їх переосмислення індивідуальною творчою свідомістю. Синтетичний тип творів стає провідною ланкою на шляху формування нових жанрів та видозміни жанрової системи. Виразно перехідний характер цих жанрів визначає специфіку їх внутрішньої організації: це динамічна структура, сконцентрована навколо єдиного змістового центру.

Синтетичний жанр відзначається високим ступенем внутрішньої єдності. Як складна структура, він характеризується

не співіснуванням поєднаних елементів, а «органічною» цілісністю – особливою організацією, що генерує джерело саморозвитку разом із принципами відтворення світобудови, способами й механізмами синтетичного утворення і переспрямовує вектори жанрового перетворення. Осмислення синтетичного жанру в межах формування нового типу художньої цілісності дає змогу окреслити напрямки подальших досліджень: визначення характеру динамічної основи; установлення диференційних критеріїв контамінаційного утворення й синтетичного жанру як типів структур, що ґрунтуються на різних принципах взаємодії форм; опис характеру співвіднесеності синтетичного жанру й метажанру як одного з етапів розвитку жанрової системи.

Література

1. Гиршман М.М. Литературное произведение: теория художественной целостности / М.М. Гиршман. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 528 с.
2. Гром'як Р.Т. До вивчення джерел розвитку літературних видів і жанрів / Р.Т. Гром'як // Давнє і сучасне : Вибрані статті з літературознавства. – Тернопіль : Лілея, 1997. – С. 42 – 45.
3. Дзюба І. Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? / І. Дзюба // З криниці літ: тритомовик. – К. : Обереги : Гелікон, 2001. – (Сер. «Укр. модерна л-ра») – Т. 2. – С. 578 – 595.
4. Эпштейн М. Законы свободного жанра (эссеистика и эссеизм в культуре нового времени) / М. Эпштейн // Вопросы литературы. – № 7. – 1987. – С. 120 – 152.
5. Ингарден Р. Исследования по эстетике / Р. Ингарден. – М. : Изд-во Иностранной литературы, 1962. – 570 с.
6. Зырянов О.В. Эволюция жанрового сознания русской лирики: феноменологический аспект / О.В. Зырянов. – Екатеринбург : Изд-во Уральск. ун-та, 2003. – 548 с.
7. Ладохина О.Ф. Филологический роман как явление историко-литературного процесса XX в. : автореферат дисс. на соискание уч. ст. к. филол. н. : спец. 10.01.01. «русская литература» / О.Ф. Ладохина. – Архангельск, 2009. – 24 с.
8. Луцак С.М. Художня домінанта: категоріальний статус і поліфункціональна природа (на матеріалі української літератури межі ХІХ – ХХ ст.) : автореферат дис. ... доктора філол. наук : спец. 10.01.06 «теорія літератури», 10.01.01 «українська література» / С.М. Луцак. – К., 2010. – 40 с.

9. Михайлов А.В. Проблемы исторической поэтики в истории немецкой культуры (Очерки из истории филологической науки) / А.В. Михайлов. – М. : Наука, 1989. – 224 с.

10. Михайлов А.В. Роман и стиль / А.В. Михайлов // Теория литературы : В 4-х т. – М. : ИМЛИ РАН, 2003. – Т. 3 : Роды и жанры (основные проблемы в историческом освещении). – С. 279 – 353.

11. Никола М.И. Жанровые синтетические образования в английской поэзии XIV в. / М.И. Никола // Синтез в русской и мировой художественной культуре : тезисы 2-й научно-практич. конф., посвященной памяти А.Ф. Лосева. – М. : МПГУ, 2001. – С. 31 – 33.

12. Пигалев А.И. Культура как целостность (методологические аспекты) : Монография / А.И. Пигалев. – Волгоград : Изд-во Волгоградск. гос. ун-та, 2001. – 468 с.

13. Раков В. П. Новая «органическая» поэтика: (Литературные теории В.Ф. Переверзева, В.М. Фриче и П.Н. Сакулина) / В.П. Раков. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 2002. – 350 с.

14. Ратников В.С. Макаров З.Ю. Научная рациональность, стохастичность и пределы предсказуемости / В.С. Ратников, З.Ю. Макаров // Практична філософія. – 2005. – № 4. – С. 39 – 61.

15. Смирнов И.П. Олитературенное время. (Гипо)теория литературных жанров / И.П. Смирнов. – СПб. : Изд-во Русской христианской гуманитарной академии, 2008. – 263 с.

16. Тищенко О. На каком языке говорит поэзия fin de siecle / О. Тищенко // Поэтика исканий или поиск поэтики : материалы междунар. конференции-фестиваля «Поэтический язык рубежа XX – XXI вв. и современные литературные стратегии», (Москва, 16 – 19 мая 2003). – М. : 2004. – С. 164 – 171.

17. Тюпа В.И. Художественный дискурс (введение в теорию литературы) / В.И. Тюпа. – Тверь : Изд-во ТвГУ, 2002. – 80 с.

18. Шатин Ю.В. Жанрообразовательные процессы и художественная целостность в русской литературе XIX века (Эпос. Лирика) : автореферат дисс. ... доктора филол. наук : спец. 10.01.08 «теория литературы» / Ю.В. Шатин. – М., 1992. – 29 с.

19. Шеффер Ж.-М. Что такое литературный жанр? / Ж.-М. Шеффер. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 190 с.

Юферева Елена. Синтетический жанр в контексте изучения органической целостности. В статье раскрыто понятие «синтетический жанр»; изучены механизмы его возникновения в том разрезе, как они трактуются авторами современных литературоведческих студий; подтверждена

актуальность категории «органическая целостность»; исследованы ее основные признаки в связи с проблемой жанровой конвергенции.

Ключевые слова: синтез, органическая целостность, жанр, эволюция, художественное целое.

Yufereva Olena. Synthetic genre in the context of the integral whole. The notion “synthetic genre” becomes topical in modern national and international literary criticism. It reflects the trends in the development of literature, which deals with the processes in the synthesis within literature. Comprehending its mechanisms is predetermined by using the category of “the integral whole” that represents the complex nature of the genre creation of present times. Special attention is paid to the determination of its peculiarities in the correlation with the problem of genre convergence studied in many literary works.

Key words: synthesis, integral whole, genre, evolution, artistic integrity.